

**VROUWEN VERTEGENWOORDIGD.
De vertegenwoordiging van vrouwen in de Kamer
van Volksvertegenwoordigers tijdens de
jaren zestig en zeventig**

Karen Celis

**1. INLEIDING: VERTEGENWOORDIGDE & VERTEGENWOORDIGENDE
VROUWEN**

Is de aanwezigheid van vrouwen in een parlement een garantie voor de vertegenwoordiging van vrouwen? Volgens Anne Phillips is een evenwichtige samenstelling van een parlement met het oog op de vertegenwoordiging van vrouwen "a shot in the dark: far more likely to reach its target than when those shooting are predominantly male, but still open to all kinds of accident." (Phillips 1995: 83). Toch verdedigt ze het principe van een numerieke pariteit van mannen en vrouwen omdat er, zo stelt ze, wel degelijk een band bestaat tussen descriptieve ('standing for') en substantiële vertegenwoordiging ('acting for'). Waar Pitkin (1967) deze twee vormen van vertegenwoordiging duidelijk onderscheidt, beargumenteert Phillips (1995) dat ze intrinsiek met elkaar verweven zijn. Ideeën die ervoor zorgen dat men iemand substantieel kan vertegenwoordigen, bestaan volgens haar niet los van personen omdat deze ideeën stammen uit hun levenservaring. Ideeën of belangen liggen niet op voorhand vast en de verschillen tussen vrouwen onderling maken eveneens dat ze niet duidelijk gedefinieerd kunnen worden. Dit in combinatie met de grote autonomie die vertegenwoordigers hebben tijdens de politieke besluitvorming, maakt dat vrouwen aanwezig moeten zijn in het besluitvormingsproces om hun ideeën (voortvloeiend uit hun levenservaring) aanwezig te stellen ('politics of presence').

De feministische politicologische theorievorming over de vertegenwoordiging van vrouwen geeft wel aan wat de reden is voor het eventuele samengaan van descriptieve en substantiële vertegenwoordiging, maar wil - om essentialistische uitspraken te vermijden - geen strikt oorzakelijk verband leggen. Hier wordt de beurt aan het empirisch onderzoek gelaten. Inzicht in de graad en de aard van de gegenderde impact die vrouwelijke vertegenwoordigers kunnen hebben op de politieke besluitvorming, kan enkel geboden worden door onderzoek naar hun attitudes, prioriteiten en handelingen (Carroll 2001: XV). Deze onderzoeksagenda werd sinds de jaren zeventig rijkelijk gestoffeerd.

Zo werd vastgesteld dat vrouwelijke vertegenwoordigers zichzelf uniek gekwalificeerd vinden om vrouwenbelangen te behartigen en ze beschouwen het ook als hun taak (Reingold 1992, Maillé en Wägnerud 1999). Ze nemen ook het voortouw in politieke discussies inzake vrouwenrechtenwetgeving (Norris 1996, Thomas en Welch 2001). Vrouwelijke wetgevers verlenen meer steun en een hogere prioriteit aan vrouwenbelangen (Mezey 1978, Carroll, Dodson en Mandel 1991, Thomas en Welch 2001) en het toegenomen aantal vrouwen met een mandaat maakt de introductie van een vrouwelijk perspectief in bepaalde onderwerpen mogelijk (Bystydzienski 1992, Beck 2001). Ze introduceren of werken meer aan wetgeving ten voordele van vrouwen (Vallance 1988, Saint-Germain 1989, Carroll, Dodson en Mandel 1991, Vega en Firestone 1995, Wägnerud 2000, Carroll 2001) en stemmen meer ten voordele van vrouwen (Dodson e.a. 1995, Dolan 1997, Swers 1998). Op het moment dat er weinig of geen vrouwen aanwezig zijn in de politiek, worden de belangen van vrouwen niet of nauwelijks vertegenwoordigd (Carroll 1994).

Verscheidene onderzoeken tonen aan dat vrouwen wel degelijk vrouwen vertegenwoordigen maar dat het evenwel geen exclusieve vrouwenaangelegenheid is. Ook mannelijke (feministische) wetgevers steunen wetgeving met feministische doeleinden (Carroll e.a. 1991, Rhodebeck 1996, Dolan and Ford 1998, Tremblay 1998, Dodson 2001) al bleek dat een feministische ingesteldheid in combinatie met vrouw-zijn de beste garantie voor attitudes in overeenstemming met de vrouwenbeweging en de vertegenwoordiging van vrouwen (Carroll, Dodson en Mandel 1991, Mandel 1992, Dolan en Ford 1995, Sawer 1997, Tremblay en Pelletier 2000, Vickers 2000, Dodson 2001).

Er is evenwel een aantal onderzoeken dat tot de vaststelling komt dat descriptieve vertegenwoordiging niet tot substantiële vertegenwoordiging leidt. Hoge partijloyaliteit blijkt een van de grootste hindernissen te zijn die verklaart waarom vrouwelijke vertegenwoordigers (soms) niet meer dan hun mannelijke collega's vrouwenbelangen steunen (Norris 1996, Erickson 1997, Barnello 1999). De toegenomen aanwezigheid van vrouwen kan daarentegen ook onrechtstreeks tot een verhoogde substantiële vertegenwoordiging van vrouwen leiden omdat politieke partijen vrouwenbelangen integreren in hun partijprogramma's en zodoende alle partijleden beïnvloeden (Bashevkin 1994, Skjeie 1993).

Dat vrouwelijke vertegenwoordigers de vertegenwoordiging van vrouwen op zich kunnen en/of willen nemen blijkt eveneens onderhevig te zijn aan het aantal vrouwelijke vertegenwoordigers. Wanneer de groep vrouwelijke parlementsleden

minder dan 15% uitmaakt van de parlementaire assemblee (een 'skewed group') worden de leden ervan ('tokens') steevast op hun anders-zijn aangesproken (Kanter 1977, Dahlerup 1988). Ze worden gezien als stereotiepe leden van hun groep wat leidt tot polarisatie en overdreven reacties. Hierop kunnen 'tokens' op twee manieren reageren: door zich sterk te manifesteren of door zichzelf onzichtbaar te maken (Saint-Germain 1989). Zolang vrouwen geen 'critical mass' van meer dan 30% vormen, is hun impact op de politieke besluitvorming niet evident (Kanter 1977, Dahlerup 1988). Berckman e.a. (1993) wezen er evenwel op dat vrouwen in een bepaalde parlementaire context zoals een commissievergadering wel degelijk een kritische massa kunnen uitmaken al ligt hun algemeen percentage ver beneden de 30%. In lijn met Thomas (1991) veronderstellen de auteurs dat elke bijkomende vrouw van belang is tot de 'kritische massa'-grens bereikt wordt (Berckman e.a. 1993).

De literatuur schetst geen eenduidig beeld over de band tussen het geslacht van de vertegenwoordiger en de vertegenwoordiging van vrouwen. Ze blijft daarnaast ook vaag over de essentiële vraag naar wat concreet vertegenwoordigd kan worden: het 'vrouwenbelang'. Vast staat dat het geen apriori gegeven is. Vrouwenbelangen of een 'vrouwelijk perspectief' zijn geworteld in de 'levenssituatie' of 'ervaring' van vrouwen gezien hun structurele sociale positie (Young 1997); ze zijn even veelvuldig en divers als de situaties en ervaringen die verschillende groepen vrouwen kunnen ondervinden op bepaalde momenten in hun leven en kunnen betrekking hebben op verschillende aspecten van hun bestaan gaande van het meest persoonlijke tot het uiterst publieke. Dit laatste blijkt duidelijk uit het theoretische debat dat in de jaren tachtig gevoerd werd over de definitie van vrouwenbelangen. De discussie kwam op gang toen Sapiro (1981) als basis voor de '*representable interests*' van vrouwen de 'private arbeidsverdeling', meer bepaald het baren van en de zorg voor kinderen, aanduidde. De plaats die vrouwen innemen binnen een gezin creëert, ondersteund door wet en beleid, een verschillende socio-economische positie en hier vloeien, aldus Sapiro, vrouwenbelangen uit voort. Hartsock en Diamond (1981) waren het hier fundamenteel mee oneens en stelden dat om de belangen te vatten die vrouwen gemeenschappelijk hebben, gekeken dient te worden naar de verdeling naar sekse van de arbeid en dus niet naar de verdeling die samenvalt met de intrahuishoudelijke taakverdeling rond zorg voor kinderen zoals Sapiro voorstelt (Hartsock en Diamond 1981:194-196). Jónasdóttir (1988) ging in haar definitie van 'vrouwenbelangen' vervolgens nog een stapje verder. Volgens haar komen vrouwenbelangen voort uit een verschillende 'levenservaring'. De gegenderde arbeidsverdeling is grotendeels verantwoordelijk voor deze verschillende levenservaring, maar is niet voldoende om alle gender- of sekseverschillen in belangen te omvatten.

2. VRAAGSTELLING, HYPOTHESEN EN OPZET VAN DEZE BIJDRAGE: DE VERTEGENWOORDIGING VAN VROUWEN TIJDENS DE BEGROTINGSDEBATTEN

In dit artikel wordt de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers bekeken. Ons vertrekpunt is het 'handelen voor' vrouwen en we gaan slechts in een tweede onderzoeksstap in op de vraag of en in welke mate deze substantiële vertegenwoordiging toe te schrijven is aan de activiteiten van vrouwelijke vertegenwoordigers. Een kritiek die wij hebben op het bestaande onderzoek met betrekking tot de behartiging van vrouwenbelangen of de vertegenwoordiging van vrouwen, is dat men te sterk focust op de identiteit van de vertegenwoordiger in relatie tot de vertegenwoordiging van vrouwen, en te weinig de substantiële vertegenwoordiging op zich problematiseert (1). De vertegenwoordiging van vrouwen is echter geen objectieve, neutrale activiteit maar houdt 'ideologische' keuzes in. Uit de veelheid van potentiële te behartigen vrouwenbelangen maakt de vertegenwoordiger een selectie, onder meer inzake de groep vrouwen die men wenst te vertegenwoordigen, de problematiek die men naar voren schuift en inzake het project waarin de interventie kadert (het verbeteren van de situatie van vrouwen op zich of werken aan de gelijkheid tussen mannen en vrouwen). Zo zal uit de bijdrage bijvoorbeeld naar voren komen dat de Belgische Kamerleden in de jaren zestig en zeventig vooral aandacht hadden voor de werkende vrouw, meer bepaald voor haar looneisen en de maatregelen die getroffen moesten worden zodat ze haar gezinstaken beter kon verzoenen met haar betaalde arbeid. Dergelijke keuzes zijn, zo zal verder blijken, betekenisvol.

De momenten van vertegenwoordiging van vrouwen zijn immers constructies die informatie verschaffen over het vrouwbeeld van de vertegenwoordigers, over (de evolutie in) het politieke denken in termen van gender en over de manier waarop de staat in functie van de vrouwelijke populatie dient gesteld te worden. De politieke debatten die we in deze bijdrage zullen bespreken, tonen aan dat in het parlement een debat plaatsvond over de invulling van begrippen als gelijkheid en emancipatie. De Belgische Kamerleden verschilden met elkaar van mening over of een verbetering van de situatie van de vrouw voornamelijk lag in een emancipatorische gelijkstelling met mannen (bijvoorbeeld het wegwerken van discriminaties in lonen en werkloosheidsuitkeringen) dan wel in verschilmaatregelen die de specifieke rol van vrouwen in het gezin ondersteunden (zoals het vrijwaren van de vrije keuze van de vrouw via het invoeren van een Sociaal Pedagogische Toelage) of in een combinatie van beide maatregelen.

Onze analyse van de vertegenwoordiging van vrouwen wil rekening houden met de verschillende vormen die de vertegenwoordiging van vrouwen kan aannemen en vervolgens koppelen aan de identiteit van de vertegenwoordiger. Met betrekking tot de identiteit van de vertegenwoordiger stellen we bijvoorbeeld vast dat eisen die hoog op de feministische agenda stonden in de Kamer niet exclusief door vrouwelijke parlementsliden werden verdedigd. Anderzijds lijken de onderzoeksresultaten te suggereren dat de diversiteit aan vertegenwoordigde groepen vrouwen en de aanwezig

gestelde onderwerpen en problematieken gebaat is bij de aanwezigheid van verschillende groepen parlementsleden in termen van partij-affiliatie én geslacht.

In ons onderzoek wordt het politieke 'handelen voor' vrouwen geoperationaliseerd als *'tussenkomen tijdens de politieke besluitvorming om een situatie die nadelig is voor vrouwen aan te klagen; om een voorstel ter verbetering van de situatie van vrouwen te formuleren of om een recht voor vrouwen op te eisen'*. Deze formele (in tegenstelling tot inhoudelijke) operationalisering van 'vertegenwoordiging van vrouwen' laat - de discussie Sapiro- Diamond&Hartsock-Jónasdóttir indachtig - de inhoud van het vrouwenbelang een open zaak. Via deze definitie van vertegenwoordiging van vrouwen omvatten we onderwerpen die we direct als een vrouwenbelang identificeren omdat ze betrekking hebben op de vrouwelijke biologie (bijvoorbeeld zwangerschap) of omdat ze een duidelijke genderdimensie bevatten (bijvoorbeeld vrouwelijke tewerkstelling). De definitie biedt echter ook de mogelijkheid om interventies als vertegenwoordiging van vrouwen te identificeren die betrekking hebben op thema's met een impliciete genderdimensie die voortvloeit uit de 'structurele maatschappelijke positie' van vrouwen. Wanneer het parlementslicd aangeeft dat hij/zij tussenkomen ten voordele van vrouwen, erkennen we deze handeling als het vertegenwoordigen van vrouwen. Dit houdt in dat zowel interventies geselecteerd worden die samenvallen met progressieve, feministische doeleinden als interventies die irrelevant lijken of zelfs een conservatieve, volgens sommigen 'antifeministische', inslag hebben. Zodoende vermijden we om een essentialistisch of normatief standpunt in te nemen (2). De tussenkomsten van de parlementsleden worden evenwel vergeleken met het eisenpakket van de vrouwenbewegingen op dat moment en worden zodoende van enig perspectief voorzien. Het programma van de vrouwenbeweging kan tot op zekere hoogte beschouwd worden als een vertaling van de vrouwenbelangen zoals ze door de vrouwen zelf worden geformuleerd (3). De vergelijking ermee verschaft dan ook enig inzicht in de mate waarin de vrouwenbelangen zoals die parlementair behartigd werden, aansluiten bij de manier waarop vrouwen zelf hun belangen zagen. Het moment van politieke besluitvorming dat we in deze bijdrage onder de loep nemen, zijn de begrotingsdebatten (4). Met de keuze voor de begrotingsdebatten onderzoeken we de vertegenwoordiging van vrouwen tijdens een centrale taak van een parlement en een parlementslicd, met name de controle op het budget en de regering (dit laatste via de Rijksmiddelenbegroting). Politieke debatmomenten zoals de jaarlijkse begrotingsdebatten, georganiseerd parallel aan de verschillende bevoegdheden en ministeries, bieden aan de parlementsleden de mogelijkheid om de meest diverse onderwerpen op de politieke agenda te plaatsen (Bruyneel 1965, Van de Voorde 1972). Ze zijn daarenboven toegankelijk voor elk parlementslicd dat zich heeft ingeschreven voor een bepaald debat wat ons zal toelaten ook uitspraken te doen over wie vrouwen vertegenwoordigt.

Nadat we aan de hand van dit onderzoeksmateriaal geschetst hebben wat de substantiële vertegenwoordiging concreet inhield, wordt de band tussen het geslacht van de vertegenwoordiger en het vertegenwoordigen van vrouwen bekijken. Uit bovenstaand kort literatuuroverzicht kunnen er hypothesen gedestilleerd worden met betrekking tot welke vormen deze band kan aannemen. Zo kan ten eerste op basis van bovenstaande bevindingen verondersteld worden dat vrouwelijke vertegenwoordigers vrouwen meer vertegenwoordigen. Ten tweede kan verwacht

vrouwen meer vertegenwoordigen. Ten tweede kan verwacht worden dat vrouwelijke vertegenwoordigers vrouwen op een 'andere' manier vertegenwoordigen gezien de levenservaring of structurele maatschappelijke (private of publieke) positie die ze delen. Een belangrijk kwalitatief verschil tussen mannelijke en vrouwelijke vertegenwoordigers inzake de vertegenwoordiging van vrouwen, zou er bijgevolg in kunnen bestaan dat er ook onderwerpen uit de private sfeer aan bod komen of dat de behartiging van vrouwenbelangen door vrouwelijke vertegenwoordigers nauwer aansluit bij de zienswijze van de vrouwelijke burger (gemedieerd door de vrouwenbeweging).

Vandaar dat het voor deze vraagstelling interessant is om de jaren zestig en zeventig te bestuderen. De start van de zogenaamde 'Tweede Golf' situeert zich immers in de onderzochte periode. Het onderzoek laat dus ook toe om de vertegenwoordiging van vrouwen in het parlement te onderzoeken tegen de achtergrond van de ontwikkeling van een 'nieuw' - of 'neo-feministisch' om een eigentijdse term te nuttigen - eisenpakket. Een tweede voordeel van de keuze voor deze periode is dat vervolgens ook nagegaan kan worden wat de impact was van het toenemend aantal vrouwen in de loop van de jaren zeventig. Het percentage vrouwelijke Kamerleden bedroeg aan het begin van de onderzochte periode (1960) 4,7% om vervolgens te dalen tot 3,3% tijdens de legislatuur 1971-1974 en daarna 'drastisch' te stijgen tot 7,5% op het einde van de onderzochte periode (1980) (Van Molle en Gubin 1998, 368). De vrouwelijke parlementsleden dienen dus beschouwd te worden als 'tokens' doorheen gans de onderzochte periode. We zullen nagaan of dit de vrouwelijke parlementsleden heeft weerhouden om op te komen voor de vrouwenbelangen en of de vertegenwoordiging van vrouwen eveneens toenam en/of inhoudelijk een wijziging onderging door toedoen van het gestegen aantal vrouwelijke vertegenwoordigers.

Gezien het belang van de partijaffiliatie, dat bleek uit andere onderzoeken inzake de behartiging van vrouwenbelangen, zullen de verschillen in de vertegenwoordiging van vrouwen tussen de verschillende betrokken politieke partijen bekeken worden. Een eerste aandachtspunt met betrekking tot de rol van de partij inzake de vertegenwoordiging van vrouwen is descriptief; het beoogt een schets van de eventuele partijverschillen inzake de vertegenwoordiging van vrouwen. Vervolgens zal de in het literatuuroverzicht beschreven hypothese getoetst worden dat vrouwelijke parlementsleden gebonden zijn aan het standpunt van de fractie en bijgevolg geen verschillen vertonen in het vertegenwoordigen van vrouwelijke burgers in vergelijking tot hun fractiegenoten.

3. DE SUBSTANTIËLE VERTEGENWOORDIGING VAN VROUWEN: WIE, WAT EN WAAROM

In totaal weerhielden we voor de onderzochte periode 379 tussenkomsten (citaten) die we identificeerden als de vertegenwoordiging van vrouwen. Daarvan situeerden 159 citaten zich in de jaren zestig en 220 in de jaren zeventig (5). In onderstaande

paragrafen beschrijven we de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen aan de hand van een driedelige vraagstelling: welke vrouwen vertegenwoordigt men, welke onderwerpen komen aan bod, ligt er een feministisch project ten grondslag en zo ja, welk? In een volgend deel gaan we vervolgens in op de identiteit (in termen van partijaffiliatie en geslacht) van de vertegenwoordigers van vrouwen, daarbij de in deel 2 geformuleerde hypothesen toetsend.

Tabel 1. Groepen vrouwen waaraan men aandacht besteedt in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen (6)

	Jaren '60 (n = 159)	Jaren '70 (n = 220)	Totaal (n = 379)
Werkende vrouwen	63 (39,6%)*	109 (49,5%)	172 (45,3%)
(Aanstaande) moeders	23 (14,5%)	64 (29,1%)	86 (22,7%)
Weduwen	53 (33,3%)	19 (8,6%)	72 (18,9%)
Werkloze vrouwen	18 (11,3%)	43 (19,5%)	61 (16,1%)
Huisvrouwen	13 (8,2%)	31 (14,1%)	44 (11,6%)
Vrouwelijke burger	5 (3,1%)	22 (10,0%)	27 (7,1%)
Minderjarigen (meisjes)	12 (7,5%)	11 (5,0%)	23 (6,1%)
Andere groepen vrouwen	12 (7,5%)	19 (8,6%)	31 (8,2%)

** het betreft hier kolompercentages*

Parlementsleden kwamen tijdens de begrotingsdebatten tussen ten voordele van verschillende groepen vrouwen en met betrekking tot verschillende maatschappelijke functies en rollen die vrouwen bekleeden. Naast deze diversiteit, springt het grote aandeel van de categorie "werkende vrouw" in het oog. De Belgische parlementsleden bekommerden zich het meest om de buitenshuis werkende vrouwen; 45% van de tussenkomsten met betrekking tot vrouwenbelangen, had betrekking op de werkende vrouw. Waar in de jaren zestig bijna 40% van de interventies de situatie van de werkende vrouw viseerden, liep dit tijdens de jaren zeventig op tot bijna de helft. De aandacht voor moeders nam sterk toe, van ruim 14% van de interventies naar bijna een derde. Ook voor de werkloze vrouw, huisvrouwen, de vrouw als burger en als minderjarige hadden de parlementsleden in toenemende mate oog. Globaal genomen werden de belangen van de weduwen vaak behandeld, maar het aantal maal dat parlementsleden in hun voordeel tussenkwamen, liep sterk terug in de jaren zeventig.

Tabel 2. Behandelde onderwerpen in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen

	Jaren '60 (n = 159)	Jaren '70 (n = 220)	Totaal (n = 379)
SOCIALE ZEKERHEID (7)	82 (51,6%)*	86 (39,0%)	168 (44,3%)
Weduwepensioen	42 (26,4%)	15 (6,8%)	57 (15,0%)
Werkloosheidsuitkering	20 (12,6%)	22 (10,0%)	42 (11,1%)
Sociaal Pedagogische Toelage	6 (3,8%)	31 (14,1%)	37 (9,6%)
Pensioen	13 (8,2%)	15 (6,8%)	28 (7,4%)
Kindertoelagen	7 (4,4%)	14 (6,4%)	21 (5,5%)
ARBEID	62 (38,9%)	103 (46,8%)	165 (43,5%)
Loon	34 (21,4%)	39 (17,7%)	73 (19,2%)
- Gelijk loon voor mannen en vrouwen	22 (13,8%)	20 (9,0%)	42 (11,1%)
- Laag loon	8 (5,0%)	17 (7,7%)	25 (6,6%)
Combinatie gezin-arbeid	17 (10,7%)	41 (18,6%)	58 (15,3%)
- crèches	14 (8,8%)	25 (11,3%)	39 (10,3%)
- loopbaanonderbreking	0	13 (5,9%)	13 (3,4%)
Deeltijdse arbeid	12 (7,5%)	17 (7,7%)	29 (7,6%)
Beroepsmogelijkheden	4 (2,5%)	24 (10,9%)	28 (7,4%)
ONDERWIJS	16 (10,0%)	28 (12,7%)	44 (11,6%)
Toekomstmogelijkheden	8 (5,0%)	18 (8,2%)	26 (6,8%)
Bij- en nascholing	3 (1,9%)	13 (5,9%)	16 (4,2%)
Openstellen richtingen voor meisjes	6 (3,8%)	6 (2,7%)	12 (3,2%)
ANTICONCEPTIE - ABORTUS	0	19 (8,6%)	19 (5,0%)
HOGE WERKLOOSHEID	0	20 (9,0%)	20 (5,3%)
Andere onderwerpen	21 (13,2%)	33 (15,0%)	54 (14,2%)

* het betreft hier kolompercentages

Uit dit overzicht mag vooreerst blijken dat onderwerpen die te maken hebben met sociale zekerheid en arbeid dominant zijn. Samen zijn deze twee thema's goed voor 87,8% van de interventies. Looneisen, weduwepensioen en maatregelen ter bevordering van de combinatie gezin-arbeid stonden centraal in de vertegenwoordiging van de vrouwenbelangen.

In de jaren zeventig vindt een aantal verschuivingen plaats die wijzen op het totstandkomen van een andere politieke agenda inzake de vrouwenbelangen. Zo nemen onderwerpen als de toekomstmogelijkheden van het onderwijs voor meisjes, de bij- en nascholing, de Sociaal Pedagogische Toelage (SPT) (8),

nascholing, de Sociaal Pedagogische Toelage (SPT) (8), loopbaanonderbreking (en daaraan verbonden de problematiek van de herintreedsters) en beroepsmogelijkheden voor vrouwen een hoge vlucht in de jaren zeventig in vergelijking tot de jaren zestig. Daarnaast is er in dezelfde periode een sterke afname te bemerken in de pleidooien voor gelijk loon voor gelijk werk en in het aantal tussenkomsten ten voordele van de weduwepensioenen. Eigenaardig genoeg is er percentsgewijs een lichte terugval waar te nemen in de aandacht voor de werkloosheidsuitkeringen voor vrouwen en dit ondanks de economische crisis in de jaren zeventig en ondanks de bestaande discriminaties in de werkloosheidsuitkeringen. Tot slot zijn er ook een heel aantal onderwerpen die voor het eerst op de agenda verschijnen in de jaren zeventig zoals anticonceptie, abortus en de hoge werkloosheid onder vrouwen. Ook uit de onderwerpen die slechts in de marge werden behandeld (in de tabel vervat in de rubriek "andere onderwerpen") blijkt een toegenomen diversiteit in de aangesneden thema's.

Doorheen deze discussie tekent zich stilaan ook een specifiek feministisch project af. Eerder operationaliseerden we de vertegenwoordiging van vrouwen als 'die interventies die erop gericht zijn een situatie die nadelig is voor vrouwen aan te klagen of een voorstel te formuleren ten voordele van vrouwen'. We lieten in het midden of het doel van de interventie bestaat in het willen verhelpen aan een concrete situatie die nadelig is voor vrouwen (bijvoorbeeld de slechte uitbetaling van weduwepensioenen) of verdergaat en een feministische doelstelling formuleert. Als indicatie voor het feministisch project van de parlementsleden gebruiken we formuleringen in termen van gelijkheid tussen mannen en vrouwen, ontplooiing en emancipatie, verzet tegen discriminatie en de vrije keuze van de vrouw. Voor de onderzochte periode bedroeg het aantal interventies dat een dergelijke feministische doelstelling had 162 (d.i. 42,7% van de tussenkomsten). Het aantal tussenkomsten met feministische inslag vertoonde een stijgende lijn: in de jaren zestig bedroeg het aantal 61 (d.i. 38,4%); in de jaren zeventig 101 (d.i. 45,9%) (9).

Of de vertegenwoordiging van vrouwen zoals die zich in het parlement voordeed, strookt met het eisenpakket van de vrouwenbeweging is niet eenduidig. De benaming "Tweede Golf" laat een homogene groep vermoeden; het tegendeel is evenwel waar. Het meest in het oog springende kenmerk van de Belgische vrouwenbeweging in deze periode is ongetwijfeld haar versnipperd karakter. In het actieprogramma van de vrouwenbeweging is een belangrijke evolutie te bemerken in de onderzochte periode. Deze evolutie loopt grotendeels parallel aan de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen in het parlement. Waar we kunnen stellen dat de feministische beweging in de eerste helft van de jaren zestig eerder 'low profile' was en in de tweede helft sterk gericht was op de economische emancipatie van de vrouw, kent de jaren zeventig een zeer diverse vrouwenbeweging, radicaler dan haar voorgangers en ook onderwerpen aansnijpend die tot de privé-sfeer behoren. De vrouwenbewegingen die vanaf 1970 het licht zagen, verruimden het actieterrein naar de familie, het huishoudelijke werk, reproductie en seksualiteit (Collin en De Graef 1989). Het was de ontdekking van de jaren zeventig dat het persoonlijke politiek was. In tegenstelling tot de eisen van de werkgroep Gelijke Loon voor Gelijk Werk (ontstaan naar aanleiding van de staking de wapenfabriek in Herstal in 1966, waar vrouwen het werk neerlegden om hun eisen inzake gelijk loon voor gelijk werk en inzake crèches

inzake gelijk loon voor gelijk werk en inzake crèches kracht bij te zetten) werden in de jaren zeventig campagnes tegen seksuele taboes georganiseerd door de Dolle Mina's. Contraceptie en legalisering van abortus waren eisen die door verschillende organisaties werden gedragen en in de strijd voor de legalisering van abortus ontstonden ook vrouwenorganisaties die zich exclusief met deze thematiek bezighielden (bijvoorbeeld het Comité A). Het thema abortus was daarentegen ook de splijtzwam in de vrouwenbeweging. Toen in 1978 de vrouwendag gewijd werd aan het thema abortus, liet de christen-democratische vrouwenbeweging het afweten. Uit de inhoud van de Rode Boekje van de Vrouw (1970) en de onderwerpen van de vrouwendagen die vanaf 1972 werden georganiseerd, blijkt anderzijds dat 'traditionele' vrouweneisen zoals gelijkheid in het onderwijs, in de opvoeding, in het burgerlijk en strafrecht en in de tewerkstelling op de gemeenschappelijke feministische agenda bleven (Boeykens 1993, Aubenas-Bastié 1978). Om de diversiteit compleet te maken telde het landschap van de vrouwenbeweging ook een aantal 'tegenbewegingen' zoals de 'thuisvrouwenbeweging' en Pro Vita, dat zich tegen de legalisering van abortus kante (Mulier 1986).

Zeer veel van de eisen van de vrouwenbeweging vinden we terug tijdens de politieke debatten in deze periode. Ook de toename van de interventies in de jaren zeventig, de toegenomen diversiteit in de behandelde onderwerpen, de groei in het aantal feministische interventies, het aan bod komen van onderwerpen uit de privé-sfeer als anticonceptie en abortus evenals van 'traditionelere' feministische eisen als gelijk loon voor gelijk werk en maatregelen ter bevordering van de combinatie arbeid en gezin, wijzen erop dat er een doorstroming was naar het politieke forum. Uiteraard is het parlementair programma van de vrouwenbelangen geen doorslagge van het feministische eisenpakket. Waar geweld op vrouwen, vrouwelijke werkloosheid en abortus topprioriteiten waren voor de vrouwenbewegingen, waren ze dat niet in die mate voor de parlementsleden die 's lands budgetten beheerden. Onderwerpen uit de privé-sfeer als geboorteplanning vonden in mindere mate de weg naar het parlementaire debat; de vrouwenbeweging was sterker doordrongen van het inzicht dat het persoonlijke politiek is dan het parlement. Anderzijds vinden we in de parlementaire vertogen ook sporen terug van de controverses die binnen de vrouwenbeweging leefden, meer bepaald of de vooruitgang van de vrouw nu eerder schuilt in specifieke maatregelen voor vrouwen (als het huisvrouwenloon) dan wel in gelijke rechten en plichten (bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt) of in een moeilijk evenwicht tussen beiden. Met andere woorden, ook verschillende visies die leefden binnen de vrouwenbeweging kregen een politieke vertaling.

Dit laatste punt kan geïllustreerd worden aan de hand van de parlementaire interventies met betrekking tot de situatie van de werkende vrouw. Zoals uit tabel 1 bleek, neemt in de interventies van de parlementsleden de werkende vrouw een centrale positie in. Uiteraard hangt de aandacht voor de werkende vrouw nauw samen met een aantal verschuivingen en gebeurtenissen inzake de vrouwelijke buitenhuisarbeid. Zo is er de toegenomen arbeidsmarktparticipatie, parallel aan de economische bloei in de jaren zestig, de staking in de wapenfabriek te Herstal in 1966 waardoor het thema van de vrouwenarbeid op de politieke agenda geduwd werd en de economische crisis in de jaren zeventig die specifieke gevolgen voor de vrouwenarbeid had. Bij de bespreking van de toestand van de werkende vrouw wordt

king van de toestand van de werkende vrouw wordt er evenwel niet enkel aandacht geschonken aan onderwerpen die rechtstreeks gelieerd zijn aan het thema arbeid (zoals looneisen en beroepsmogelijkheden), maar ook aan bijvoorbeeld de combinatie van de betaalde arbeid van de vrouw met haar gezinstaken, de SPT en de bij- en nascholing van vrouwen. De onderwerpen die men behandelt in het kader van de situatie van de werkende vrouw (vaak in combinatie met die van de huisvrouwen en de moeder) en meer bepaald de verwevenheid van de verschillende onderwerpen wijzen op een normatieve discussie, op een 'clash' van visies op de rol van de vrouw.

Er tekende zich een breuklijn af tussen parlementsleden die de voorkeur geven aan staatsinterventies gericht op de gelijkheid van mannen en vrouwen enerzijds en parlementsleden die via staatstussenkomst eerder een verschillende positie voor vrouwen willen vrijwaren anderzijds. De eerste groep parlementsleden komt tussen ten behoeve van de gelijkwaardige positie van de vrouw op de arbeidsmarkt en verdedigt dat standpunt aan de hand van eisen als gelijk loon voor mannen en vrouwen, het in gelijke mate openstellen van de arbeidsmarkt, het voorzien van kinderopvang ten voordele van werkende moeders, een goede vorming, bij- en nascholing voor vrouwen met het oog op hun arbeidsmarktparticipatie en een volwaardige werkloosheidsuitkering. De parlementsleden die hierover tussenkomen breken met het mannelijke kostwinnersmodel en gaan ervan uit dat de vrouw een volwaardige arbeidskracht is die recht heeft op betaalde arbeid in gelijke mate als mannen. Daarnaast is er een groep interventies die zich eveneens afzet tegen de discriminatie van de werkende vrouw maar los daarvan voor vrouwen de vrije keuze opeist om zich ook op de opvoeding van hun kinderen toe te leggen. Deze groep pleit voor maatregelen als loopbaanonderbreking voor het opvoeden van kinderen en deeltijdse arbeid en in dit kader komt ook de SPT en de herwaardering van de huisvrouw ten opzichte van de werkende vrouw ter sprake. Betaalde arbeid komt voor de vrouw niet per definitie op de eerste plaats en tast het fundament van het mannelijke kostwinnersmodel niet aan. Deze parlementsleden beogen in de eerste plaats een specifieke positie van vrouwen op de arbeidsmarkt en in de samenleving.

4. WIE VERTEGENWOORDIGT VROUWEN: PARTIJ EN GESLACHT

Uit bovenstaand literatuuroverzicht blijken partij, geslacht en 'feministische ingesteldheid' belangrijke onderdelen te zijn van het antwoord op de vraag naar wie de vertegenwoordiging van vrouwen op zich neemt. We gaan in onderstaande paragrafen na wat de impact is van het behoren tot bepaalde partijen op het vertegenwoordigen van vrouwen, meer bepaald op welke vrouwen men vertegenwoordigt, welke onderwerpen men in dat kader ter sprake brengt en, zoals reeds aangehaald, of het een feministische doelstelling bevat. De analyse naar de impact van het geslacht van de vertegenwoordigers volgt hetzelfde stramien. Hierbij toetsen we de hypothesen dat vrouwelijke vertegenwoordigers meer of anders dan hun collega's of fractiegenoten vrouwen vertegenwoordigen en peilen we naar de impact van het gestegen aantal vrouwelijke vertegenwoordigsters in de jaren zeventig

vrouwelijke vertegenwoordigsters in de jaren zeventig parallel aan de opkomst van de tweede Feministische Golf.

Tabel 3. Tussenkomensten tijdens de begrotingsdebatten ter behartiging van vrouwenbelangen. Jaren '60-'70, opgesplitst naar partij en geslacht

	Jaren '60 N = 159	Jaren '70 N = 220	Totaal N = 379
CVP-PSC n=604 (10)	Man - n=559 (92,5%) 53 (33,3%)	45 (20,4%) 82 (37,2%)	75 (19,8%) 135 (35,6%)
SP-PS n=498	Vrouw - n=45 (7,5%) 23 (14,4%)	37 (16,8%)	60 (15,8%)
	Man - n=476 (95,6%) 39 (24,5%)	33 (15,0%)	72 (18,9%)
	Vrouw - n=22 (4,4%) 64 (40,2%)	50 (22,7%)	114 (30,0%)
Comm. n=34	Man - n=32 (94,1%) 21 (13,2%)	17 (7,7%) 22 (10,0%)	42 (11,1%) 32 (8,4%)
	Vrouw - n=2 (5,9%) 5 (3,1%)	11 (5,0%) 33 (15,0%)	11 (2,9%) 23 (6,1%)
VU n=134	Man - n=130 (97,0%) 5 (3,1%)	18 (8,2%) 15 (6,8%)	38 (10,0%) 15 (3,9%)
	Vrouw - n=4 (3,0%) 12 (7,5%)	9 (4,1%) 12 (5,4%)	20 (5,3%) 24 (6,3%)
PVV-PLP n=303	Man - n=295 (97,4%) 1 (0,6%)	3 (1,3%)	4 (1,0%)
	Vrouw - n=8 (2,6%) 4 (2,5%)	10 (4,5%) 21 (9,5%)	14 (3,7%) 25 (6,6%)
FDF-RW n=112	Man - n=105 (93,7%) 7 (6,3%)	11 (5,0%)	11 (2,9%)

* Het betreft hier kolompercentages

Wanneer we de absolute cijfers beschouwen - en daar komt het per slot van rekening op aan op aan wanneer we het hebben over substantiële vertegenwoordiging - stellen we vast dat de christen-democraten en de socialisten, de twee grootste fracties met ook het grootst aandeel vrouwen, het meest actief zijn in de vertegenwoordiging van vrouwen. Opvallend is echter ook dat numeriek kleinere fracties (met weinig vrouwelijke leden) als VU, FDF-RW en de communistische partij verantwoordelijk blijken voor een groot deel van de interventies ten voordele van vrouwen. Doorheen de onderzochte periode stellen we bij deze laatsten én bij de christen-democraten een sterke toename vast van het aantal interventies, zowel bij mannen als bij vrouwen. Bij de socialisten merken we daarentegen een sterke afname, eveneens bij mannen en bij vrouwen.

De globale stijging in de jaren zeventig van het aantal interventies is te wijten aan de activiteit van de christen-democraten (+29), de VU (+28), FDF-RW (+17) en de communistische fractie (+11). In termen van man-vrouw, zijn het vooral de vrouwelijke parlementsleden die de verhoogde vrouwelijke vertegenwoordiging op hun actief hebben: waar het aantal tussenkomsten ter behartiging van vrouwenbelangen afkomstig van mannelijke parlementsleden steeg van 110 in de jaren zestig tot 126 in de jaren zeventig, liep dat aantal bij de vrouwelijke parlementsleden op van 49 interventies in de jaren zestig tot 94 in de jaren zeventig. Het is echter bij de mannelijke en vrouwelijk christen-democraten en bij de vrouwelijke VU-leden (met name Nelly Maes) dat de toename het meest uitgesproken is. Vrouwelijke parlementsleden waren dus opvallend actief in de vertegenwoordiging van vrouwen en dit ondanks hun numerieke ondervertegenwoordiging. In verhouding tot hun aantal behartigden zij vaker dan mannen vrouwenbelangen. De stijging van het aantal vrouwelijke parlementsleden in de jaren zeventig ging ook gepaard met een stijgend aantal interventies van vrouwelijke parlementsleden ten voordele van vrouwen. Desondanks overtrof het totaal aantal interventies inzake de vertegenwoordiging van vrouwen afkomstig van mannelijke parlementsleden dat van hun vrouwelijke collega's.

Tabel 4. Groepen vrouwen waaraan men aandacht besteedt in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen. Jaren '60-'70, opgesplitst naar partij en geslacht

	CVP-PSC (II)		SP-PS		Comm. Partij		VU		PVV-PLP		FDF-RW		Man	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Werkende vrouwen	22 (5,8%)*	58 (15,3%)	22 (5,8%)	49 (12,9%)	15 (4,0%)	20 (5,3%)	7 (1,8%)	19 (5,0%)	11 (2,9%)	15 (4,0%)	5 (1,3%)	11 (2,9%)	5 (1,3%)	
	36 (9,5%)		27 (7,1%)		5 (1,3%)		12 (3,2%)		4 (1,1%)		6 (1,6%)		6 (1,6%)	
(Aanstaande) moeders	17 (4,5%)	32 (8,5%)	6 (1,6%)	17 (4,5%)	3 (0,8%)	6 (1,6%)	9 (2,4%)	14 (3,7%)	4 (1,1%)	6 (1,6%)	12 (3,2%)	6 (1,6%)	6 (1,6%)	
	15 (4,0%)		11 (2,9%)		3 (0,8%)		5 (1,3%)		2 (0,5%)		4 (1,1%)		4 (1,1%)	
Weduwen	14 (3,7%)	26 (6,9%)	25 (6,6%)	25 (6,6%)	11 (2,9%)	11 (2,9%)	2 (0,5%)	2 (0,5%)	3 (0,8%)	3 (0,8%)	5 (1,3%)	4 (1,1%)	5 (1,3%)	
	12 (3,2%)		0		0		0		0		1 (0,3%)		1 (0,3%)	
Werkloze vrouwen	10 (2,6%)	18 (4,7%)	12 (3,2%)	21 (5,5%)	8 (2,1%)	8 (2,1%)	1 (0,3%)	8 (2,1%)	3 (0,8%)	3 (0,8%)	3 (0,8%)	3 (0,8%)	2 (0,5%)	
	8 (2,1%)		9 (2,3%)		0		7 (1,8%)		0		0		0	
Huisvrouwen	14 (3,7%)	26 (6,9%)	2 (0,5%)	3 (0,8%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	6 (1,6%)	8 (2,1%)	0	0	6 (1,6%)	3 (0,8%)	3 (0,8%)	
	12 (3,2%)		1 (0,3%)		1 (0,3%)		2 (0,5%)		0		0		0	
Vrouwelijke burger	5 (1,3%)	10 (2,6%)	6 (1,6%)	11 (2,9%)	3 (0,8%)	3 (0,8%)	2 (0,5%)	2 (0,5%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	0	0	0	
	5 (1,3%)		5 (1,3%)		2 (0,5%)		0		0		0		0	
Minderjarigen (meisjes)	3 (0,8%)	6 (1,6%)	2 (0,5%)	6 (1,6%)	1 (0,3%)	2 (0,5%)	3 (0,8%)	5 (1,3%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	3 (0,8%)	1 (0,3%)	
	3 (0,8%)		4 (1,1%)		1 (0,3%)		2 (0,5%)		0		0		0	
Andere groepen vrouwen	8 (2,1%)	16 (4,2%)	8 (2,1%)	10 (2,6%)	2 (0,5%)	2 (0,5%)	1 (0,3%)	1 (0,3%)	2 (0,5%)	2 (0,5%)	2 (0,5%)	2 (0,5%)	2 (0,5%)	
	8 (2,1%)		2 (0,5%)		0		0		0		0		0	

* De percentages werden berekend op het totaal aantal citaten (n=379)

Alle in het onderzoek betrokken partijen (met uitzondering van FDF-RW) behartigen in eerste instantie de belangen van de werkende vrouw. De christen-democraten en de socialisten betuigen zich het sterkst als vertegenwoordigers van de werkende vrouw. Moeders, aanstaande moeders en huisvrouwen worden in eerste instantie door christen-democratische parlementsleden vertegenwoordigd. Socialistische parlementsleden zijn in de onderzochte periode eveneens actief ten voordele van de (aanstaande) moeders, maar kwamen uiterst zelden tussen om het lot van de huisvrouw te verbeteren. Aanstaande moeders worden voornamelijk vertegenwoordigd door christen-democratische en socialistische parlementsleden, maar ook de VU en het FDF-RW hebben aandacht voor hun belangen. De belangen van weduwen, werkloze vrouwen en de vrouw als burger worden in gelijke mate door socialistische en christen-democratische parlementsleden behartigd. Communistische parlementsleden buigen zich ook relatief vaak over de weduweproblematiek.

Wanneer we het geslachtsverschil in de analyse betrekken, zien we dat christen-democratische, socialistische en VU-vrouwen, zich hoofdzakelijk toeleggen op de problematieken van de werkende vrouwen. Zij doen dit systematisch in aanzienlijk grotere mate dan hun mannelijke collega's. Werkende vrouwen zagen zich in eerste instantie vertegenwoordigd door katholieke en socialistische vrouwen; maar liefst 36,6% (12) van de interventies ten voordele van de werkende vrouw zijn op hun actief te schrijven. Opvallende uitzondering hierop vinden we in de communistische fractie, waar de mannelijke leden vaker de werkende vrouw vertegenwoordigen dan de vrouwelijke fractieleden. Weduwen genieten dan weer vaker van mannelijke parlementsleden aandacht dan van vrouwelijk en dit over de partijgrenzen heen. Voornamelijk bij de socialistische parlementsleden is deze discrepantie duidelijk: geen enkele vrouwelijke socialist komt tussen tijdens de begrotingsdebatten ten behoeve van de weduwe terwijl dit in de onderzochte periode de topprioriteit is van de mannelijke socialisten. Meer aandacht van mannelijke parlementsleden is er ook voor de werkloze vrouwen (met uitzondering voor de VU) al zijn de verschillen hier opvallend minder uitgesproken.

Tabel 5. Onderwerpen waaraan men aandacht besteedt in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen. Jaren '60-'70, opgesplitst naar partij en geslacht

	CVP-PSC		SP-PS		Comm. Partij		VU		PVV-PLP		FDF-RW	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Sociale zekerheid	43 (11,3%) 71 (18,7%)	28 (7,4%) 11 (2,9%)	33 (8,7%) 44 (11,6%)	21 (5,5%) 21 (5,5%)	21 (5,5%) 0	16 (4,2%) 8 (2,1%)	4 (1,1%) 4 (1,1%)	8 (2,1%) 12 (3,2%)	4 (1,1%) 0	4 (1,1%) 0	8 (2,1%) 4 (1,1%)	8 (2,1%) 12 (3,2%)
Arbeid	23 (6,1%) 53 (14,0%)	28 (7,4%) 30 (7,9%)	21 (5,5%) 51 (13,5%)	15 (4,0%) 19 (5,0%)	15 (4,0%) 4 (1,1%)	7 (1,8%) 17 (4,5%)	10 (2,6%) 13 (3,4%)	7 (1,8%) 10 (2,6%)	10 (2,6%) 3 (0,8%)	10 (2,6%) 0	6 (1,6%) 6 (1,6%)	6 (1,6%) 12 (3,2%)
Onderwijs	6 (1,6%) 16 (4,2%)	6 (1,6%) 10 (2,6%)	3 (0,8%) 10 (2,6%)	4 (1,1%) 5 (1,3%)	4 (1,1%) 1 (0,3%)	3 (0,8%) 6 (1,6%)	4 (1,1%) 4 (1,1%)	3 (0,8%) 3 (0,8%)	3 (0,8%) 3 (0,8%)	4 (1,1%) 0	1 (0,3%) 3 (0,8%)	1 (0,3%) 2 (0,5%)
Anticonceptie en abortus	1 (0,3%) 3 (0,8%)	2 (0,5%) 2 (0,5%)	4 (1,1%) 6 (1,6%)	4 (1,1%) 4 (1,1%)	0 4 (1,1%)	3 (0,8%) 3 (0,8%)	0 0	3 (0,8%) 3 (0,8%)	3 (0,8%) 0	0 0	1 (0,3%) 3 (0,8%)	1 (0,3%) 2 (0,5%)
Hoge werkloosheid	4 (1,1%) 6 (1,6%)	2 (0,5%) 2 (0,5%)	5 (1,3%) 8 (2,1%)	0 0	0 0	1 (0,3%) 5 (1,3%)	0 0	1 (0,3%) 1 (0,3%)	0 0	0 0	1 (0,3%) 1 (0,3%)	1 (0,3%) 0
Andere onderwerpen	5 (1,3%) 22 (5,8%)	5 (1,3%) 17 (4,5%)	8 (2,1%) 11 (2,9%)	2 (0,5%) 2 (0,5%)	2 (0,5%) 0	6 (1,6%) 8 (2,3%)	4 (1,1%) 4 (1,1%)	6 (1,6%) 2 (0,5%)	4 (1,1%) 4 (1,1%)	4 (1,1%) 0	2 (0,5%) 7 (1,8%)	2 (0,5%) 5 (1,3%)

* De percentages werden berekend op het totaal aantal citaten (n=379)

Maatregelen ter verbetering van de situatie van de vrouw situeren zich volgens de christen-democraten voornamelijk in de sociale zekerheid. Zo zijn zij de grootste pleitbezorgers van de SPT, een goede pensioensregeling voor vrouwen en kindertoeslagen. Ook de VU besteedt veel aandacht aan de SPT en de kindertoeslagen in het voordeel van vrouwen. Socialisten hebben in hun streven naar een verbeterde maatschappelijke situatie voor vrouwen slechts in tweede orde aandacht voor maatregelen die zich in de maatschappelijke zekerheid situeren. Hun aandacht gaat daarbij uit naar bescherming van zwakke groepen als weduwen (via het weduwepensioenen) en werkloze vrouwen (de werkloosheidsuitkeringen). SPT, kindertoeslagen en pensioenen zijn voor hen minder prioritair. Hetzelfde gaat ook op voor de communistische partij. De liberale partij gaat slechts in de marge in op sociale zekerheidsthema's en FDF-RW besteedt aan de verschillende onderwerpen weinig maar gelijkmatig aandacht.

Het thema arbeid is voor alle parlementaire fracties een belangrijk onderdeel in de verbetering van de situatie van de vrouw. Voor de socialistische parlementsleden is het zelfs het prioritair onderwerp. Hun aandacht gaat voornamelijk uit naar looneisen, meer bepaald naar gelijk loon voor gelijk werk voor mannen en voor vrouwen, en naar maatregelen ter bevordering van de combinatie gezin en arbeid. Bij communistische en VU-parlementsleden wordt dezelfde hiërarchie in prioriteiten vastgesteld. Christen-democraten van hun kant leggen andere accenten. Ook zij verwoorden looneisen van werkende vrouwen, maar leggen daarbij de nadruk op het aanklagen van lage lonen die werkende vrouwen (en dan voornamelijk gezins- en bejaardenhelpsters, sociaal assistenten en verpleegsters) ontvangen, meer dan te ijveren voor een gelijke beloning in vergelijking tot werkende mannen. Hun aandacht gaat eveneens uit naar de combinatie gezin en arbeid maar ze leggen iets meer dan hun socialistische collega's de nadruk op deeltijdse arbeid. Om de beroepsmogelijkheden van vrouwen bekommen christen-democraten en socialisten zich in gelijke mate en ook de VU betuigt zich op dit punt. De liberalen en de leden van FDF-RW komen in eerste instantie tussen om de combinatie van gezinstaken met arbeid buitenshuis te vergemakkelijken.

De onderwijsthematiek komt slechts op de derde plaats. Er wordt door alle parlementsleden opvallend minder aandacht aan besteed. Opvallend minder aandacht ook voor twee andere thema's die zeer centraal staan in het eisenpakket van de vrouwenbewegingen op dat ogenblik: anticonceptie en abortus enerzijds en de hoge werkloosheid onder vrouwen anderzijds. Het thema anticonceptie en abortus wordt aangesneden door alle fracties, behalve de liberale, en wordt voornamelijk behandeld door de socialistische parlementsleden. De problematiek van de hoge werkloosheid wordt eveneens in eerste instantie door de socialistische parlementsleden aangekaart, al zijn ook de christen-democraten en de VU actief in dit domein.

In het vorige deel van deze bijdrage bespraken we de thematische tweedeling tussen maatregelen ter bevordering van de gelijkheid tussen mannen en vrouwen enerzijds en die tussen specifieke maatregelen ter bevordering van de situatie van vrouwen op zich anderzijds. Bij alle partijen die zich toeleggen op de vertegenwoordiging van vrouwen merken we dat zij een verbetering van de maatschappelijke positie zoeken in

een mengeling van maatregelen die gericht zijn op de gelijkheid tussen man en vrouwen in combinatie met ingrepen die enkel betrekking hebben op de situatie van vrouwen. Zo ijveren alle parlementsleden in het kader van de behartiging van vrouwenbelangen voor gelijke beloning voor gelijkaardig werk voor mannen en vrouwen én voor maatregelen ter bevordering van de combinatie gezin en arbeid zodanig dat de vrouw haar beroepsaspiraties kan waarmaken. Zo komen parlementsleden van elke fractie tussen om de discriminaties in de werkloosheidsvergoedingen voor vrouwelijke werklozen aan te klagen, maar ook om specifiek voor weduwen een degelijk pensioen te vragen.

Al zoeken alle betrokken fracties heil in een combinatie van gelijkheids- en verschilmaatregelen, bij partijen van linkse signatuur (SP-PS en de communistische partij) is er evenwel duidelijk een grotere nadruk op gelijkheidsmaatregelen (met name gelijkheid in lonen en werkloosheidsuitkeringen) dan bij christen-democraten en VU die bijvoorbeeld een zeer uitgesproken verschilmaatregel verdedigen zoals de SPT. Maar de uitgesproken aandacht van alle betrokken fracties voor een betere combinatie van gezin en arbeid en bijvoorbeeld het weduwepensioen benadrukt dat de opsplitsing tussen het ijveren voor gelijkheid enerzijds en maatregelen die de verschillen tussen mannen en vrouwen onderschrijven anderzijds niet terug te brengen zijn tot absolute verschillen tussen de politieke partijen.

Binnen de politieke fracties zijn er een aantal verschillen te bemerken in interventies afkomstig van mannelijke en vrouwelijke parlementsleden. Zo zijn de vrouwelijke parlementsleden van de christen-democratische, socialistische en de VU-fractie opvallend actiever in het domein van de arbeidseisen van vrouwen dan hun mannelijke partijgenoten. Vooral de socialistische vrouwen behandelen veel vaker dan hun mannelijke collega's het thema combinatie gezin-arbeid. Het omgekeerde doet zich voor met betrekking tot de sociale zekerheid; op dat domein zijn de mannelijke leden van alle betrokken fracties actiever dan hun vrouwelijke collega's (behoudens de VU waar het aantal gelijk is). Op dit domein laten zich extreme sekseverschillen optekenen. Weduwepensioenen en SPT zijn mannelijke thema's bij uitstek. Maatregelen in het voordeel van de vrouw met betrekking tot abortus en anticonceptie, worden verrassend voornamelijk bepleit door (socialistische en VU-)mannen en communistische vrouwen. Dit is in tegenspraak met de in het eerste deel besproken literatuur die laat vermoeden dat dergelijke thema's -die nauw verbonden zijn met private aangelegenheden zoals seksualiteit- in de eerste plaats door vrouwelijke vertegenwoordigers zouden worden behartigd. Ook de hoge werkloosheid onder vrouwen wordt voornamelijk aangeklaagd door socialistische mannen en VU-vrouwen.

Opvallend is ook het hoge aantal interventies van de CVP-PSC-vrouwen die zich in de rubriek "andere onderwerpen" situeert. Christen-democratische vrouwen brengen met andere woorden vaak onderwerpen op de agenda die niet door andere parlementsleden worden opgenomen. Het gaat hier bijvoorbeeld op gezinshulp, opvangtehuizen voor (mishandelde) vrouwen, hulp aan alleenstaande moeders, huishouden en huisvesting, fiscaliteit of de vertegenwoordiging van vrouwen in raden en commissies.

Een conclusie die zich opdringt met betrekking tot de sekseverschillen in de vertegenwoordiging van vrouwen is dat er zich geen duidelijk patroon aftekent waarbij feministische eisen die hoog op de feministische agenda staan exclusief door vrouwelijke parlementsleden worden opgenomen. Ook mannelijke parlementsleden betuigen zich op deze punten. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn het streven naar gelijk loon voor mannen en vrouwen en de eisen met betrekking tot anticonceptie en abortus. Wel dient opgemerkt dat vrouwelijke parlementsleden zich stevast toeleggen op deze onderwerpen ondanks hun kwantitatieve ondervertegenwoordiging. Zij houden zich daarenboven opvallend minder bezig met vrouwenbelangen die zich buiten het spectrum van de vrouwenbeweging bevinden, bijvoorbeeld de weduwepensioenen. Anderzijds zijn de vrouwelijke parlementsleden van de fractie met de hoogste vrouwelijke vertegenwoordiging, met name de CVP-PSC-vrouwen verantwoordelijk voor een diversificatie van de thematieken die worden aangehaald in het kader van de vertegenwoordiging van vrouwen.

Tabel 6. Feministisch gekaderde tussenkomsten. Jaren '60 en '70, opgesplitst naar partij en naar geslacht

	Man	Man	Man	Man	Man	Man
	CVP-PSC Vrouw	SP-PS Vrouw	Comm. Partij Vrouw	VU Vrouw	PVV-PLP Vrouw	FDF-RW Vrouw
"FFEMINIS- TISCH PROJECT" n=162	25 (15,4%)* 50 (30,9%) 25 (15,4%)	27 (16,7%) 52 (32,1%) 25 (15,4%)	18 (11,1%) 23 (14,2%) 15 (3,1%)	10 (6,2%) 20 (12,3%) 10 (6,2%)	6 (3,7%) 7 (4,3%) 1 (0,6%)	4 (2,5%) 10 (6,2%) 6 (3,7%)

* *het betreft hier rijpercentages*

De socialistische en christen-democratische fractie lieten zich het vaakst opmerken door het formuleren van feministische doelstellingen, de liberale partner was het minst actief op dit punt. Opmerkelijk is weer dat twee 'kleinere' partijen verantwoordelijk zijn voor een groot aantal feministische tussenkomsten.

Met uitzondering van de liberale en de communistische fractie, is er een gelijkmatige verdeling van het aantal tussenkomsten met een expliciet feministische doelstelling tussen mannelijke en vrouwelijke fractieleden. Uiteraard houdt dit in dat vrouwelijke parlementsleden in verhouding tot hun aantal veel vaker hun interventies kaderen in een feministische doelstelling. Bovendien behandelen vrouwelijke vertegenwoordigers in de onderzochte periode vaak verschillende probleemsituaties waar vrouwen mee geconfronteerd worden (bijvoorbeeld achterstelling op de arbeidsmarkt, discriminatie in werkloosheidsuitkeringen en in herscholing en stereotiepe onderwijskeuzes) als één geheel, als symptomen van eenzelfde kwaal. De feministische interventies van vrouwelijke parlementsleden zijn ook uitgesproken langer dan die van hun mannelijke collega's. De 90 feministische interventies van mannelijke parlementsleden zijn samen goed voor ongeveer 29.000 woorden; de 72 feministische tussenkomsten van vrouwelijke parlementsleden komen samengeteld op meer dan het dubbel aantal woorden (60.000) (13).

Vrouwelijke parlementsleden besteden opvallend vaker aandacht aan de 'genderstrijd' (14): een onderzoek naar het effect op de genderverhoudingen of een afweging van wat wenselijk is ter verbetering van de situatie van de vrouw. We kunnen dit illustreren aan de hand van de tussenkomsten van de parlementsleden ter bevordering van deeltijdse arbeid ten voordele van vrouwen. Mannelijke parlementsleden vertrekken vaak vanuit de vaststelling dat er vanuit vrouwen vraag is naar deeltijdse arbeid en ijveren voor een betere omkadering van deze vorm van arbeidsmarktparticipatie in termen van arbeidsrecht en sociale zekerheid. Vrouwelijke parlementsleden (van verschillende politieke partijen) vragen eveneens dat ervoor gezorgd wordt dat deeltijdse arbeid vrouwen op het vlak van sociale zekerheid niet in een minderwaardige positie brengt, maar lanceren ook de vraag of die deeltijdse arbeid niet schadelijk is voor een evenwichtige verdeling van de gezinstaken tussen mannen en vrouwen en voor de economische emancipatie van de vrouw.

5. CONCLUSIE

In de jaren zestig en zeventig gingen de Belgische Kamerleden voornamelijk met elkaar in debat over de toename van de vrouwelijke participatie aan de betaalde arbeid buitenshuis, de impact die dat had op de private sfeer en de maatregelen ten voordele van (voornamelijk werkende) vrouwen die deze fenomenen behoefden. De initiatieven die volgens de parlementsleden genomen moesten worden om de maatschappelijke situatie van vrouwen te verbeteren bestonden uit een combinatie van verschilmaatregelen (die voornamelijk te maken hadden met de privé-sfeer van het gezin zoals crèches en de SPT) en gelijkheidsmaatregelen (voornamelijk gelieerd aan de publieke sfeer, bijvoorbeeld gelijk loon voor gelijk werk). Verschil- en gelijkheidsmaatregelen worden complementair aan elkaar beschouwd en zodoende wordt de diversiteit onder vrouwen de facto erkend. Alle in het onderzoek betrokken politieke fracties bepleitten zowel specifiek vrouwelijke maatregelen als maatregelen die gelijkheid tussen man en vrouw nastreven, maar grosso modo merken we bij linkse fracties een grotere nadruk op gelijkheid waar christen-democraten zich sterker concentreren op maatregelen die de specifieke situatie van vrouwen onderlijnen. De substantiële vertegenwoordiging van vrouwen hield dus niet enkel een behartiging van (arbeids-, onderwijs- of sociale zekerheids-) belangen in, maar omvatte tevens een debat over de positie en de rol van vrouwen in de samenleving en hoe de staat hierin diende te sturen. Tot dit debat droegen hoofdzakelijk vrouwelijke vertegenwoordigers bij.

Het type maatregelen maar ook de onderwerpen die door de parlementsleden ter discussie werden gesteld, sluiten relatief goed aan bij het eisenpakket van de vrouwenbeweging. Wel legt de vrouwenbeweging in de jaren zestig en zeventig meer nadruk op onderwerpen uit de persoonlijke sfeer (bijvoorbeeld abortus). Voornamelijk de activiteiten van vrouwelijke vertegenwoordigers vinden nauwe aansluiting bij de agenda van de vrouwenbeweging; zij houden zich veel minder bezig met problematieken die de vrouwenbeweging niet centraal stelt zoals de

tieken die de vrouwenbeweging niet centraal stelt zoals de weduwepensioenen. Anderzijds zijn het voornamelijk mannelijke parlementsleden die onderwerpen als abortus en anticonceptie aan de orde stelden.

Tussen mannelijke en vrouwelijke parlementsleden werden verschillen in prioriteiten vastgesteld, zowel binnen de fractie als partijgrensoverschrijdend. Voorbeelden hiervan zijn de arbeidsbelangen die vrouwelijke parlementsleden prioritair stelden en de belangen van weduwen waaraan mannelijke parlementsleden opvallend meer belang hechtten. Partijloyaliteit woog dus niet in die mate door dat het vrouwelijke parlementsleden weerhield van het ter sprake brengen van vrouwenbelangen waaraan door mannelijke collega's en fractiegenoten minder belang gehecht werd.

Het zijn ook de (in aantal toegenomen) vrouwelijke parlementsleden die de heropleving van het feministische gedachtegoed met de Tweede Feministische Golf vertalen in een verhoogde politieke aandacht voor de vrouwenproblematiek. In totaal kaderde ruim 40% van de tussenkomsten in een feministische doelstelling en ondanks het feit dat het aandeel vrouwelijke vertegenwoordigers in de onderzochte periode nooit de 7,5% oversteeg, schreven de vrouwelijke parlementsleden bijna de helft van deze 'feministische' interventies op hun actief. Ondanks hun marginale 'token'-positie deinsden ze er niet voor terug om zich als feministen te manifesteren. Samen met de stijging van het aantal vrouwelijke parlementsleden in de jaren '70 steeg ook het aantal vrouwelijke interventies ten voordele van vrouwen. Dit lijkt the these van Berckman e.a. (1993) en Thomas (1991) te bevestigen dat onder de grens van de kritische massa elke vrouw van belang is in de vertegenwoordiging van vrouwenbelangen.

Vrouwelijke parlementsleden hadden niet enkel een relatief grotere belangstelling voor en verschillende prioriteiten inzake vrouwenbelangen, ze behandelden verschillende elementen van de 'vrouwenproblematiek' ook sterker in hun onderlinge samenhang en stelden het centraal in hun betogen. In de lijn van de eerder besproken empirische onderzoeken naar wie de vertegenwoordiging van vrouwen op zich neemt, onderschrijft het hier gepresenteerde onderzoeksmateriaal daarentegen dat ook heel wat mannelijke (al dan niet feministische) vertegenwoordigers vrouwen vertegenwoordigden.

Bij wijze van epiloog willen we de aandacht vragen voor de bevindingen die er lijken op te wijzen dat de diversiteit van de politiek behartigde vrouwenbelangen voordeel ondervindt van de diversiteit van de groep parlementsleden die de vertegenwoordiging ervan op zich neemt. Het 'wegdenken' van een bepaalde groep zou een verarming kunnen betekenen van de vertegenwoordigde groepen vrouwen, thema's en visies (15). Moeders en huisvrouwen werden in de jaren zestig en zeventig bijvoorbeeld in eerste instantie door christen-democraten vertegenwoordigd. De belangen van werkende vrouwen kregen veel politieke aandacht door toedoen van (christen-democratische, socialistische en VU-) vrouwen. De belangen van weduwen werden op hun beurt voornamelijk behartigd door (socialistische) mannen. Het aanklagen van de lage lonen van bejaarden- en gezinshelpsters zou misschien veel minder gebeurd zijn zonder de aanwezigheid van de christen-democratische vertegenwoordigsters en het ijveren voor maatregelen ter bevordering van de combinatie arbeid en gezin veel minder zonder socialistische vertegenwoordigsters. Indien pariteit ertoe kan leiden dat vrouwelijke vertegenwoordigers aanwezig zijn in

kan leiden dat vrouwelijke vertegenwoordigers aanwezig zijn in de meest uiteenlopende geledingen van het politieke besluitvormingsorgaan, bestaat de kans dat het ook een 'verhoogde' substantiële vertegenwoordiging (in de zin dat meer groepen vrouwen vertegenwoordigd worden in meer facetten van hun leven) van vrouwen kan ressorteren. Deze redenering en de vaststelling dat in het kader van handelen voor vrouwen ook een normatief debat plaatsvond over de positie van de vrouw in de samenleving gevoed door de vrouwelijke parlementsleden, ondersteunen Phillips' pariteitsargument dat aan het begin van deze bijdrage werd behandeld. Dit inzicht is misschien ook van nut in het kader van het debat over de politieke inclusie van andere sociale groepen.

VOETNOTEN

- (1) De bestaande onderzoeken maken hooguit een onderscheid tussen 'traditionele vrouwenbelangen' (familie en kinderen) en wetgeving met betrekking tot vrouwenrechten anderzijds (bijvoorbeeld Carroll, Dodson en Mandel 1991).
- (2) Het nadeel is evenwel dat de vertegenwoordiging van vrouwen door het parlementslicid expliciet als dusdanig geformuleerd moet worden en dat het dus een subjectief criterium blijft. Tot op zekere hoogte mogen we er evenwel van uitgaan dat wanneer een vertegenwoordiger doelbewust wil handelen voor vrouwen - wat aansluit bij de vraagstelling van dit onderzoek - zijn of haar interventies vormelijke elementen zullen bevatten die verwijzen naar de groep die men vertegenwoordigt. Problematischer wordt het echter wanneer om strategische redenen een bepaalde thematiek niet als een vrouwenbelang wordt gekaderd maar waar de interventie wel degelijk gericht is op de behartiging van vrouwenbelangen. Dergelijke interventies vallen buiten ons onderzoeksbereik. Het is mogelijk dat dit fenomeen de onderzoeksresultaten licht vertekent, in de eerste plaats voor de vrouwelijke vertegenwoordigers aangezien het denkbaar is dat zij binnen een door mannen gedomineerde politieke setting vrouwenbelangen soms neutraler kaderen om aanvaardbaar te zijn (Kanter 1977, Thomas en Welch 2001).
- (3) Uiteraard dienen we steeds rekening te houden met een vervreemding van een deel van de vrouwelijke bevolking met de eisen van de vrouwengroepen. Het is echter de enige manier om de parlementaire vertegenwoordiging van vrouwenbelangen te toetsen aan de visie erop van de vrouwelijke burger zelf.
- (4) Dit deelonderzoek kadert in een doctoraatsonderzoek naar de substantiële vertegenwoordiging van vrouwen in de 20ste eeuw in de Belgische Kamer van Volksvertegenwoordigers en de impact hierop van de aanwezigheid van een vrouwelijk electoraat en vrouwelijke verkozenen. Het onderzoeken van de begrotingsdebatten heeft het bijkomende voordeel dat het jaarlijkse data oplevert die doorheen de lange onderzoeksperiode eenzelfde status behouden. De status en de betekenis van de begrotingsdebatten zijn grotendeels ongewijzigd gebleven. Indien er zich wél kleinere veranderingen in de status ervan voordeden, deden die zich voor voor alle parlementsleden, ongeacht partij of geslacht. Op dat punt beïnvloeden ze de onderzoeksresultaten dus niet.

-
- (5) In de periode van de jaren zeventig is ook de legislatuur 1979-1980 opgenomen. Het aantal weerhouden citaten voor de legislatuur 1979-1980 bedraagt 14.
 - (6) Citaten kunnen meerdere coderingen krijgen. Dit betekent dat de som van de subgroepen hoger kan zijn dan het totale n en dat de som van de percentages meer dan 100. Deze bemerking gaat ook op voor de tabellen hierna.
 - (7) De opgenomen onderverdeling van het thema Arbeid, Sociale Zekerheid en Onderwijs is niet exhaustief; enkel de kwantitatief belangrijkste subthema's worden vermeld.
 - (8) De SPT, een opvoedertoeelage voor de thuisblijvende moeders werd in 1976 ingevoerd, maar omwille van het uitblijven van uitvoeringsbesluiten werd het nooit in de praktijk gebracht (Bollen 2001).
 - (9) Zie ook tabel 7.
 - (10) De geven aantallen zijn de sommen van het aantal parlementsleden die voor die fractie zetelden in de jaren zestig en zeventig.
 - (11) Voor het aantal fractieleden: cfr tabel 3.
 - (12) Met name 63 citaten op 172.
 - (13) Bovendien maakt het aantal interventies dat een feministische inslag heeft bij vrouwelijke parlementsleden een groter aandaal uit van het totaal aantal interventies uitgedrukte in woorden. Waar dat voor mannelijke parlementsleden ongeveer 29.000 woorden bedraagt op een totaal van 60.000, bedraagt dit voor vrouwelijke parlementsleden ongeveer 60.000 woorden op 60.000 woorden.
 - (14) ~~De 2000 woorden~~ we aan Schmidt-Gleim, M. en Verloo, M. (2002).
 - (15) Het is evenwel denkbaar dat de taakverdeling die zich in het parlement voordeed net die vorm aannam omdat er verschillende groepen aanwezig waren. Bij afwezigheid van een bepaalde groep is het denkbaar dat een andere groep het betreffende thema zou overnemen en ter sprake brengen. We geven deze bijkomende redenering dan ook louter ter overweging.

BIBLIOGRAFIE

- Aubenas-Bastié, J. (1978), 68-78: dix ans de féminisme en Belgique, pp. 309-330 in J. Aubenas-Bastié (ed.) *Les femmes et leurs maîtres*. Parijs: Christian Bourgois Editeur.
- Barnello, M.A. (1999), Gender en Roll Call Voting in the New York State Assembly, *Women and Politics*, 20(4), 77-94.
- Bashevkin (1994), Confronting Neo-Conservatism: Anglo-American Women's Movement under Thatcher, Reagan, Mulroney, *International Political Science Review*, 15, 275-296.
- Beck, S.A. (2001), Acting as Women. The effects and Limitations of Gender in Local Governance, pp. 49-67 in S. Carroll (ed.) *The Impact of Women in Public Office*. Bloomington - Indianapolis: Indiana University Press.

- Berkman, M.B. e.a. (1993), Do Women Legislators Matter? Female Legislators and State Abortion Policy, *American Politics Quarterly*, 21(January), 102-124.
- Boeykens, L. (1993), Emancipatie van de vrouw als beweging en als feministische golf, pp. 75-95 in H. Cammaer & L. Boeykens (ed.), *Man - Vrouw - Mens. Fysiek, Psychisch en cultureel mens zijn als man en vrouw*. Leuven - Amersfoort: Acco.
- Bollen, S. (2001), *De sociaal-pedagogische toelage. Historiek en polemiek 1965-1981*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, VUB, sectie Geschiedenis.
- Bruyneel, A. (1965), Aspects nouveau de l'examen des budgets par les Chambres législatives, *Res Publica*, VII(1), 38-47.
- Bystydzienski, J. (1992), Influence of Women's Culture on Public Politics in Norway, pp. 11-23 in J. Bystydzienski (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*. Bloomington - Indianapolis: Indiana University Press.
- Carroll, S. (1994), *Women as Candidates in American Politics*. Bloomington - Indianapolis: Indiana University Press.
- Carroll, S., D. Dodson & R. Mandel (1991), *The impact of Women in Public Office. An overview*. New Jersey: Rutgers.
- Carroll, S. (1992), Women State Legislators, Women's Organizations, and the Representation of Women's Culture in the United States, pp. 24-40 in Bystydzienski (ed.), *Women Transforming Politics. Worldwide Strategies for Empowerment*. Bloomington - Indianapolis: Indiana University Press.
- Carroll, S. (2001), Representing Women. Women State Legislators as Agents of Policy-Related Change, pp. 3-21 in S. Carroll (ed.), *The Impact of Women in Public Office*. Bloomington - Indianapolis: Indiana University Press.
- Collin, F. & V. De Graef (1989), Néo-féminisme, pp. 203-213 in L. Courtois, J. Pirotte & F. Rosart (eds.), *Femmes des années 80. Un siècle de condition féminine en Belgique (1889-1989)*. Louvain-La-Neuve - Brussel: Academia. Edition et Diffusion - Crédit communal de Belgique.
- Dahlerup, D. (1988), From a small to a large minority: women in Skandinavian Politics, *Skandinavian Political Studies*, 11(4), 275-298.
- Darcy, R., Welch & J. Clark (1987), *Women, Elections and Representation*. New York: Longman.
- De Weerd, D. (1980), *En de vrouwen? Vrouw, vrouwenbeweging en feminisme in België (1830-1960)*. Gent: Masereelfonds.
- Diamond, I. & N. Hartsock (1981), Beyond Interests in Politics: a comment on Virginia Sapiro's 'When are interests interesting? The problem of Political Representation of Women', *The American Political Science Review*, 75(3), 717-721.
- Dodson, D. e.a. (1995), *Voices, Views, votes: the impact of women in the 103rd Congress*. New Jersey: Rutgers.
- Dodson, D. & S. Carroll (1991), *Reshaping the Agenda: Women in State Legislatures*. New York: New Brunswick.
- Dolan, K. & L. Ford (1998), Are all Women State legislators Alike, pp. 73-86 in S. Thomas & C. Wilcox (eds.), *Women and the Elective Office: Past, Presence and Future*. New York: Oxford University Press.

-
- Jonasdóttir, A.G. (1988), On the Concept of Interests, Women's Interests and the limitation of interest theory, pp. 33-65 in K.B. Jones & A.G. Jónasdóttir (eds.), *The political interests of Gender*. Londen: Sage Publications.
- Kanter, R.M. (1977), Some effects of Proportions on Group Life: Skewed Sex Ratios and Responses to Token Women, *American Journal of Sociology*, 82, 965-991.
- Maillé, C. & L. Wägnerud (1999), Looking for New Opportunities in Politics: Women's Organizations and the Political Parties in Canada and Sweden, pp. 184-209 in L. Briskin & M. Eliasson (eds.), *Women's Organizing and Public Policy in Canada and Sweden*. Montreal & Kingston - London - Ithaca: McGill-Queen's University Press.
- Mandel, R.B. & D. Dodson (1992), Do Women Officeholders Make a Difference?, pp. 149-177 in P. Ries & A. Stone (eds.), *The American Women 1992-93. A Status Report*. New York - Londen: W.W. Norton & Company.
- Mezey, S.G. (1978), Does sex make a difference? A case study of women in politics, *Western Political Quarterly*, 31, 492-501.
- Mulier, R. (1986), De vrouwenbeweging in Vlaanderen, *Ons Erfdeel*, 29(1), 231-238.
- Norris, P. (1996), Women Politicians: transforming Westminster, pp. 91-104 in J. Lovenduski & P. Norris (eds.), *Women and Politics*. New York: Oxford University Press.
- Phillips, A. (1995), *The Politics of Presence*. Oxford: Clarendon Press.
- Pitkin, H.F. (1972), *The concept of representation*. Berkeley - Los Angeles - London: University of California Press.
- Reingold, B. (1992), Concepts of Representation Among Female and Male State Legislators, *Legislative Studies Quarterly*, 17(4), 509-537.
- Rhodebeck, L.A. (1996), The Structure of the Men's and Women's Feminist Orientations: Feminist Identity and Feminist Opinion, *Gender and Society*, 10(4), 386-403.
- Saint-Germain, M. (1989), Does their Difference make a Difference? The Impact of Women on public policy in the Arizona Legislature, *Social Science Quarterly*, 70(4), 956-958.
- Sapiro, V. (1981), When are Interests Interesting? The problem of Political Representation of Women, *The American Political Science Review*, 75(3), 701-716.
- Schmidt-Gleim, M. & M. Verloo (2002), One more manifesto of the political. Paper gepubliceerd op het Politicologisch Etmaal, Noorderwijkhout, Nederland.
- Shapiro, I. (1997), Group Aspirations and Democratic Politics, *Constellations*, 3(3), 315-325.
- Skjeie, H. (1993), Ending the male political hegemony: the Norwegian experience. pp. 231-262 in J. Lovenduski & P. Norris (eds.), *Gender and Party Politics*. Londen: Sage Publications.
- Swers, M.L. (1998), Are Women More Likely to Vote for Women's Issue Bills Than Their Male Colleagues?, *Legislative Studies Quarterly*, 23(3), 435-448.

-
- Thomas, S. (1991), The Impact of Women on State Legislative Policies, *Journal of Politics*, 53, 958-976.
- Thomas, S. & S. Welch (2001), The Impact of Women in State Legislatures. Numerical and Organizational Strength, pp. 166-181 in S. Carroll (ed.), *The Impact of Women in Public Office*. Bloomington - Indianapolis: Indiana University Press.
- Tremblay, M. (1998), Do Female MPs Substantively Represent Women? A Study of Legislative Behaviour in Canada's 35th Parliament, *Canadian Journal of Political Science*, 31(3), 435-465.
- Tremblay, M. & R. Pelletier (2000), More Feminist or More Women? Descriptive and Substantive Representation of Women in the 1997 Canadian Federal Elections, *International Political Science Review*, 21(4), 381-405.
- Vallance, E. (1988), Do women make a difference? The impact of women MEP's on community equality policy, pp. 126-140 in M. Buckley & M. Anderson (eds.), *Women, Equality and Europe*. Londen: Macmillan.
- Van de Voorde, A. (1972), *De Rijksbegroting in België*. Brussel: Centrum voor Politieke, Economische en Sociale Studies.
- Van Molle, L. & E. Gubin (1998), *Vrouw en Politiek in België*. Tiel: Uitgeverij Lannoo.
- Vega, A. & J.M. Firestone (1995), The Effects of Gender on Congressional Behavior and the Substantive Representation of Women, *Legislative Studies Quarterly*, 20(2), 213-222.
- Vickers, J. (1997), Toward an understanding of presence, pp. 20-46 in J. Arscott & L. Trimble (eds.), *In the presence of Women. Representation in Canadian Governments*. Toronto: Harcourt Brace & Company.
- Wägnerud, L. (2000), Testing the Politics of Presence: Women's Representation in the Swedish Riksdag, *Scandinavian Political Studies*, 23(1), 67-91.
- Young, L. (1997), Fulfilling the Mandate of Difference: Women in the Canadian House of Commons, pp. 82-103 in J. Arscott & L. Trimble (eds.), *In the presence of Women. Representation in Canadian Governments*. Toronto: Harcourt Brace & Company.

